

دوفصلنامه مطالعات
تفسیری قرآن کریم
شماره دهم، بهار و تابستان ۱۴۰۲

آسیب‌شناسی اخلاق سیاسی جامعه ایمانی در سوره حجرات؛ با استفاده از تحلیل ساختاری-مضمونی

غلامرضا بهروزی لک*

علی بختیاری**

چکیده

قرآن کریم به‌عنوان کتاب جامع هدایت، احکامی را برای سعادت فردی و اجتماعی در تمام عرصه‌ها، از جمله مسائل اخلاق سیاسی بنا نهاده است. در این میان، در سوره مبارکه حجرات، اصول مهم سیاسی در ارتباط با مؤمنین و حاکمیت اسلامی بیان شده است. این مقاله درصدد است دلالت‌های اخلاق سیاسی سوره حجرات را با نگاه تفسیر ساختاری-مضمونی بررسی کند. تفسیر ساختاری، بیشتر به دنبال دستیابی به غرض سوره است، و با متن موردنظر در راستای کشف غرض سوره ارتباط دارد؛ ولی در تحلیل مضمون، تجزیه و تحلیل متن، از کوچک‌ترین واحد متن، مورد تحلیل و بررسی قرار می‌گیرد. لذا با کاربست این دو روش و رسیدن به شبکه مضامین که از فرایند داده‌کاوی به‌صورت کمی و کیفی از طریق شباهت‌ها و مفهوم‌سنجی بین داده‌ها انجام گرفت، دلالت‌های اخلاق سیاسی سوره، تنظیم و غرض محوری سوره کشف گردید. در نهایت، این سوره با ۱۵ مضمون پایه، و سرفصل‌های «عدم اطاعت پذیری از حاکمیت، مرجعیت نداشتن حاکمیت برای مردم، مشکلات تربیتی مؤمنین، مشکلات عقیدتی مؤمنین، شاخصه ایمان واقعی، توجه به نظارت دائمی خداوند» به‌عنوان مضامین سازمان‌دهنده، و در پایان، ۳ مضمون فراگیر آسیب‌شناسی رفتاری جامعه ایمانی نسبت به حاکمیت اسلامی، آسیب‌شناسی رفتاری مؤمنین در جامعه ایمانی و آسیب‌درمانی، مقاله به سمت غرض محوری سوره حجرات یعنی «آسیب‌شناسی رفتاری-عقیدتی جامعه ایمانی» در حوزه اخلاق اسلامی رهنمون گشت. **واژگان کلیدی:** قرآن کریم، سوره حجرات، تحلیل ساختاری، تحلیل مضمون، اخلاق سیاسی

* دانش‌آموخته دکتری علوم سیاسی، دانشگاه تربیت مدرس، قم، ایران. behroozlak@gmail.com

** طلبة سطح ۴ رشته علوم سیاسی، دانشگاه باقرالعلوم، قم، ایران. Lasarat.ali@gmail.com

اخلاق از دیرباز یکی از شاخه‌های حکمت عملی و همنشین با سیاست قلمداد شده است. با پیدایش علوم مضاف و نگاه‌های جهت‌دار به علوم، اخلاق سیاسی توانست با رویکرد «بیان التزامها و بایدها و نبایدها» جای خود را در حوزه سیاست باز کند، و به مسائلی از قبیل رابطه حاکمیت با مردم، عدالت محوری، تقوای سیاسی و مردم‌گرایی و ... پردازد. نظر به اینکه مدینه، پایگاه نظام سیاسی رسول خدا (ص) قلمداد می‌شد، در سوره حجرات، سرفصل‌های مهمی در حوزه اخلاق سیاسی و ارتباط حاکمیت و مردم، و مردم با یکدیگر بیان شده است. از این رو تفسیر و تبیین دلالت‌های آن در حوزه اخلاق با توجه به حضور پیامبر و اشراف مدیریتی ایشان، لازم و ضروری به نظر می‌رسد.

در نوشتار حاضر، دلالت‌های این سوره، با روش تفسیر ساختاری-مضمونی، تنظیم و ارائه شده است؛ لذا مسئله اصلی این مقاله، داده‌های برآمده از این دو روش به لحاظ حوزه اخلاق سیاسی با رویکرد توصیفی-تحلیلی است. همچنین سوالات فرعی این مقاله، از جمله: چیستی غرض محوری سوره، چیستی مضامین سوره حجرات، و ارتباط غرض محور با مضامین و ... پلی برای استخراج داده‌های این سوره به شمار می‌آیند.

سابقه پژوهشی این مسئله در میان پژوهشگران، عمدتاً بر نگارش موضوعاتی پیرامون تحلیل رفتار سیاسی-اجتماعی در این سوره، دریافت ظرافت‌های بیانی و پیوندهای متنی و سبک و سیاقات سوره متمرکز شده است. از آن موارد و برای نمونه می‌توان به مقالاتی همچون: «آسیب‌شناسی جامعه نبوی از منظر سوره حجرات» (کوراوند، ۱۴۰۰، ص ۱۵۱-۱۷۲)، «تربیت سیاسی از منظر قرآن کریم با رویکرد تدبر سوره‌ای» (بهشتی و همکاران، ۱۳۹۹، ص ۲۲۳-۲۴۹) و «کاربست نظریه انسجام متن در سوره مبارکه حجرات» (طاوسی، ۱۴۰۰، ص ۱۰۳-۱۲۲) اشاره کرد. از این رو، اخلاق سیاسی سوره حجرات با تمرکز بر معیارهای تفسیر ساختاری و تحلیل مضمون، مورد توجه نبوده است. بنابراین، نقطه تمایز این مقاله را می‌توان در استخراج داده‌های اخلاق سیاسی سوره با تفسیر ساختاری و تحلیل مضمون دانست.

۱. مفاهیم پژوهش

۱-۱. دلالت سیاسی

با صرف نظر از اختلاف موجود در تعریف سیاست، چنانچه در متون سیاسی متداول است، عرصه‌ای برای کسب، حفظ، افزایش یا نمایش قدرت است و برای رهبری صلح‌آمیز یا غیرصلح‌آمیز روابط میان افراد، گروه‌ها و احزاب در داخل یک کشور و روابط میان یک دولت با دولت‌های دیگر در عرصه جهانی به کار

گرفته می‌شود (عالم، ۱۳۸۵، ص ۳۰). بنابراین به‌طور کلی، هر نوع دلالتی که برآمده از یک پدیده سیاسی - گفتار و رفتار- باشد، دلالت سیاسی نامیده می‌شود.

۱-۲. اخلاق سیاسی

اخلاق و سیاست، از قدیم در شمار تقسیمات حکمت عملی بوده است. اخلاق که بیشتر تمرکز خود را بر رفع رذائل و راه‌های معالجه نفس، و تحصیل ملکات نفسانی گذاشته، اغلب به دنبال قواعد و ضوابط اخلاقی است (نراقی، ۱۳۷۲، ص ۳۲). در این میان، اخلاق سیاسی به معنای مجموعه‌ای از رفتارها، گزاره‌ها و ارزش‌هایی مثل حق‌جویی، عدالت‌محوری، کرامت انسانی و تقوای سیاسی تأکید دارد (مهاجرنیا، ۱۳۸۱، ص ۱۲-۲۰).

۱-۳. سوره حجرات

یکی از سوره‌های مدّتی قرآن و صد و هفتمین سوره‌ای است که بر پیامبر اکرم(ص) نازل شده است (معرفت، ۱۳۷۱، ج ۲، ص ۱۶۶). «حجرات» جمع حُجره و به معنای اتاق‌های متعددی است که در کنار مسجد پیامبر(ص) برای همسران ایشان تهیه شده بود (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۲۲، ص ۱۴۱).

۲. نوع و روش پژوهش

محتوای این مقاله، برآمده از دو روش تحلیل مضمون و مبانی تفسیر ساختاری است که در اینجا، تحلیل مضمون به‌عنوان یک ابزار، در خدمت یکی از مؤلفه‌های تفسیر ساختاری -تحلیل سیاق- قرار می‌گیرد. در ادامه، توضیح مختصری از دو روش ارائه می‌شود:

۲-۱. تحلیل مضمون

یکی از روش‌های ساده و کارآمد تحلیل کیفی، تحلیل مضمون است که مهارت‌های اساسی موردنیاز برای بسیاری از تحلیل‌های کیفی را فراهم می‌کند. تحلیل مضمون، روشی برای شناخت، تحلیل و گزارش الگوهای موجود در داده‌های کیفی است. این روش، فرایندی برای تحلیل داده‌های متنی است و داده‌های پراکنده و متنوع را به داده‌هایی غنی و تفصیلی تبدیل می‌کند (Braun & Clarke, 2006, p77-110). به‌طور کلی، سه دسته مضمون وجود دارد:

الف) مضمون پایه: مضمونی که مبنای عنصر و محور مهمی در متن است و با ترکیب آنها، مضمون

سازمان‌دهنده به دست می‌آید.

ب) مضامین سازمان‌دهنده: به مضامینی گفته می‌شود که واسطه بین مضامین فراگیر و پایه قرار می‌گیرند و تسلسل و پیوند میان آنها را ایجاد می‌کنند. از این رو، از در کنار هم قرار دادن مجموعه‌ای از مضامین مرتبط و همسو که به یک مضمون جامع‌تر اشاره می‌کنند، مضامین سازمان‌دهنده پدید می‌آیند. در اینجا، با ترکیب مضامین پایه‌ای سوره حجرات، مضامین سازمان‌دهنده‌ای به دست آمده است که بسته‌های معنایی بزرگ‌تری را درون خویش جای داده‌اند و رشته‌های ارتباط میان شبکه آیات تلقی می‌گردند. بسامد و فراوانی کدهای پایه‌ای، تکرار معنایی مفاهیم، ارتباط معنایی میان مضامین پایه با همدیگر، و جهت‌گیری یکسان مضامین پایه‌ای از مؤلفه‌هایی است که مضامین سازمان‌دهنده را تحت بسته‌های معنایی بزرگ‌تر قرار می‌دهد.

ج) مضامین فراگیر: پس از به دست آوردن مضامین پایه‌ای و سازمان‌دهنده سوره حجرات، نوبت به ساماندهی مضامین سازمان‌دهنده ضمن مضامین فراتری می‌رسد که از درون این مضامین انتزاع می‌شود. مضامین فراگیر، در مرکز شبکه مضامین جای دارند. این مضامین، به دلیل شمولیت و جامعیت معنایی، گستره وسیعی از مضامین را در درون خود جای داده‌اند. براین اساس، به مضامینی که نقش کانونی و محوری دارند، مضامین فراگیر اطلاق می‌شود (شیخ‌زاده، ۱۳۹۰، ص ۱۵۳).

۲-۲. تفسیر ساختاری

تفسیر بنایی یا ساختاری، از روش‌های نوین در تفسیر قرآن کریم است که به نوعی، روش تفسیر ابداعی دوره معاصر مفسرین به شمار می‌رود. مفسران و قرآن‌پژوهانی همچون محمد عبده، سید قطب و علامه طباطبایی و ... از جمله کسانی هستند که به این نوع تفسیر روی آوردند. «وحدت غرض سوره‌های قرآنی»، مهم‌ترین پیش‌فرض این روش است که در آن، مفسر با نگاهی جامع و کلی به سوره، درصدد فهم روح و هدف کلی سوره برمی‌آید و چگونگی ارتباط آیات به ظاهر پراکنده را با همدیگر و با مضمون محوری سوره کشف می‌کند (خامه‌گر، ۱۳۸۷، ص ۹-۱۳).

تلفیق دو روش: پس از داده‌کاوی اطلاعات به دست آمده از مؤلفه‌های تفسیر ساختاری، در بخش سیاق آن، به تحلیل مضمون می‌پردازیم. چراکه روش تحلیل مضمون، بیشتر بر بسامد واژگانی تکیه دارد و در آن، ابتدا مضامین پایه استخراج می‌شود و سپس به مضامین کلی‌تری تبدیل می‌شود که به آن سازمان‌دهنده می‌گویند، و بعد به مضامین شامل‌تری تبدیل می‌گردد که به آنها فراگیر گفته می‌شود.

نگارنده در نظر دارد پس از گردآوری مضامین و دسته‌بندی آنها، ضمن تجزیه و تحلیل آنها، غرض سوره را از آیات کشف نماید و سپس ارتباط مضامین و غرض محوری آن را تبیین کند. ضرورت به کارگیری این دو روش در این است که کاستی‌های هر دو روش رفع، و محقق به درک صحیح از متن نزدیک‌تر شود؛ زیرا تفسیر ساختاری بیشتر درصدد دستیابی به قلب سوره است و تا جایی به متن موردنظر توجه می‌کند که بتواند محور موضوعی سوره را کشف نماید و کمتر به احصاء و بررسی همه مضامین سوره اهتمام دارد. لذا برای جبران این کاستی و غنای روش ساختاری، از تحلیل مضمونی برای بررسی سیاق سوره بهره جستیم. چراکه در روش تحلیل مضمون، تجزیه و تحلیل متن، از کوچک‌ترین واحد متن موردنظر آغاز می‌شود و تمامی مضامین آن به صورت دقیق و موشکافانه مورد تحلیل و بررسی قرار می‌گیرد و ارتباط همه اجزای متن با یکدیگر روشن می‌گردد (بهریزی لک، ۱۳۹۵، ص ۱۰-۱۳).

۳. یافته‌های پژوهش

همان‌طور که بیان شد، داده‌های این مقاله، با تمرکز بر مؤلفه‌های تفسیر ساختاری و تحلیل مضمون استخراج می‌شوند. در تفسیر ساختاری، ابتدا برای آشنایی با دورنما و غرض سوره، نظرات مفسران - اعم از قائلین به تفسیر ساختاری و غیر آنها - را مد نظر قرار می‌دهیم، و سپس با عناصر تفسیر ساختاری، به پیگیری غرض محوری سوره حجرات می‌پردازیم.

۳-۱. کاربست تفسیر ساختاری

این تفسیر، بیشتر تمرکز خود را بر متن، و پیدا کردن وحدت معنایی حاکم بر آن - نه برداشت جزیره‌ای و نقطه‌ای - قرار داده است. از این‌رو، غرض محوری سوره در این شیوه، «کشف کردنی» است و مفسر باید همّت خود را صرف این امر کند. در ادامه، به نظرات مفسرین در رابطه با غرض سوره و به کارگیری این روش در متن سوره حجرات خواهیم پرداخت.

۳-۱-۱. نظرات مفسرین در مورد غرض سوره حجرات

در راستای کشف غرض سوره، به نظرات برخی از مفسرین که در این حوزه ورود کردند، به اجمال اشاره می‌شود:

شاذلی، از مفسرین تفسیر ساختاری، غرض سوره را «بیان آداب» می‌داند (شاذلی، ۱۴۱۲، ج ۶، ص ۳۳۳۵). علامه طباطبایی غرض سوره را بیان احکام تأمین‌کننده سعادت فردی و اجتماعی بیان کرده است (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱۸، ص ۳۰۵). سعید حوی، از قائلین به تفسیر ساختاری، اعتقاد دارد که این سوره از لحاظ محتوا،

تکمیل کننده سوره فتح است. وی سوره حجرات را بیان کننده وظایفی می‌داند که حضرت رسول (ص) برای آنها ارسال شده است (حوّی، ۱۴۲۴، ج ۹، ص ۵۳۹۷).

ابن عاشور در *التحریر و التنبیر* غرض سوره را بیان چند امر می‌داند؛ از جمله: الف) تعلیم آداب مورد نیاز مسلمین در برخورد با حضرت رسول (ص)؛ ب) صدق مسلمین در آنچه که خبر می‌دهند؛ ج) وجوب بررسی مطلق گزارش‌ها؛ د) پرهیز از اخلاق کافران و منافقین و ه) ارشاد مؤمنین به مکارم اخلاق (ابن عاشور، ۱۴۲۰، ج ۲۶، ص ۱۷۸). بستانی نیز بیان سلوک اجتماعی انسان در ارتباط با پیامبر اکرم (ص) را غرض سوره می‌داند (بستانی، ۱۴۲۲، ج ۴، ص ۳۲۲).

در تفسیر نمونه، غرض آیات، بیان آداب اخلاقی دانسته شده و آمده است: در این سوره، «مسائل بسیار مهمی در ارتباط با شخص پیامبر (ص) و جامعه اسلامی نسبت به یکدیگر مطرح شده، و از آنجا که بسیاری از مسائل مهم اخلاقی در آن بیان گردیده است، می‌توان آن را سوره اخلاق و آداب نامید» (قرطبی، ۱۳۶۴، ج ۱۶، ص ۳۰۰ و مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۲۲، ص ۱۲۹). قاسمی نیز غرض سوره را بیان آداب جلیله‌ای می‌داند که باید بین مردم و حضرت رسول (ص) رعایت شود (قاسمی، ۱۴۱۸، ج ۸، ص ۵۱۴). علامه جوادی آملی نیز غرض سوره را بیان آداب عنوان کرده است (جوادی آملی، ۱۳۹۵، ج ۳، ص ۷).

از تفاسیر ذکر شده این طور نتیجه می‌گیریم که غرض محوری سوره حجرات، بیان آداب بایسته و شایسته مربوط به جامعه مسلمین است که باید مورد رعایت قرار گیرد تا سعادت فردی و اجتماعی جامعه تأمین شود. برخی مفسرین معاصر، غرض دیگری را نیز مطرح کرده‌اند که به محتوای سوره و فهم نگارنده نزدیک است. عبدالکریم بهجت پور نسبت به غرض آورده است: «مقصود سوره، آسیب‌شناسی ادب، اخلاق و معاشرت مؤمنان و مسلمانان با پیامبر (ص) و یکدیگر به منظور تداوم پیوند ولایت با خدا و رسول (ص) و جلوگیری از بریده شدن رشته‌های برادری میان مؤمنان است» (بهجت پور، ۱۳۹۴، ص ۴۶۸).

در بخش بعد، با به کارگیری عناصر تفسیر ساختاری، غرض محوری سوره را کشف می‌کنیم که به نوعی ارزیابی نظرات مفسرین نیز قلمداد می‌شود.

۲-۱-۳. تفسیر ساختاری و غرض محوری سوره حجرات

تفسیر ساختاری، بیشتر از مؤلفه‌هایی استفاده می‌کند که فهم غرض سوره را در پی داشته باشد که عبارتند از: مکی یا مدنی بودن سوره، نام سوره، آهنگ ابتدایی و انتهایی، شأن نزول، اسما الحسنی، قصص سوره و سیاق سوره (خامه‌گر، ۱۳۸۷، ص ۸).

سوره حجرات، چهل و نهمین سوره مدنی قرآن است. طبق قول مشهور، یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های سوره‌های مدنی، بیان قوانین شهری، قضایی، اجتماعی و دولتی و قوانین جنگ و صلح است؛ لذا این سوره، از سوره‌های مثنائی است که مفاد آنها عموماً دالّ بر مسائل اخلاقی و اعتقادی است (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۲۲، ص ۱۴۱). علامه جوادی آملی در رابطه با نام سوره می‌فرماید: «نام‌گذاری بسیاری از این سوره به‌عنوان «عَلِمَ بِالْعَلْبَةِ» است و اینجا هم چون کلمه «حجرات»، در آیه چهار سوره مبارکه «حجرات» آمده، به نام سوره «حجرات» معروف شده است (جوادی آملی، ۱۳۹۵، ج ۳، ص ۷). در فضیلت تلاوت این سوره، همین بس که روایتی از امام صادق (ع)، قاری آن را را زائر حضرت رسول (ع) می‌داند «عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ (ع) قَالَ: مَنْ قَرَأَ سُورَةَ الْحُجْرَاتِ فِي كُلِّ لَيْلَةٍ أَوْ فِي كُلِّ يَوْمٍ كَانَ مِنْ زُورِ مُحَمَّدٍ (ص)» (ابن بابویه، ۱۴۰۶، ص ۱۱۵).

آیات آغازین سوره، به کارهای مؤمنین در مقابل خدای متعال و حضرت رسول (ص) و با یکدیگر پرداخته، و در آیات میانی، به برخی از آسیب‌های رفتاری مؤمنین اشاره کرده است. در آیات پایانی نیز فرازهایی را به تبیین حقیقت ایمان و ارتباط آن با عمل اختصاص داده است. در تفسیر مجمع‌البیان، ارتباط این سوره با سوره قبل خود را چنین بیان می‌کند که پس از آنکه خداوند، سوره فتح را با یاد پیامبرش به پایان رساند، این سوره را نیز با فضائل و تجلیل و تعظیم آن حضرت آغاز کرد (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۹، ص ۱۹۳).

فراوانی اسماء الحسنی در این سوره از این قرار است: الله ۲۴ بار، غفور ۲ بار، رحیم ۳ بار، تواب ۱ بار، علیم ۳ بار، حکیم ۱ بار، خبیر ۱ بار، بصیر ۱ بار و سمیع ۱ بار. کاربرد فراوان نام جلاله «الله» یا نام «رب» در یک سوره و بالا بودن نسبت آماری آن، جهت‌گیری سوره را در زمینه «الوهیت» یا «ربوبیت» نشان می‌دهد. به طور عمده، مخاطب سوره‌هایی که نام «الله» در آنها به فراوانی به کار رفته است، مؤمنان هستند و آنها را از لغزشگاه‌های اخلاقی و عملی، متوجه عظمت مقام خداوند می‌نماید (خامه‌گر، ۱۳۸۷، ص ۹-۱۳). آیات مشهوری که در این سوره قرار دارد، عبارتند از: آیه نبأ، آیه غیبت، آیه اخوت و آیه‌ای که تقوا را معیار سنجش می‌داند. آیات مشهور این سوره، پس‌زمینه این سوره را نشان می‌دهد که فضای کلان سوره، بر روی مسائل هنجاری و اخلاقی تمرکز دارد.

گزارشی که نسبت به شأن نزول این آیات در کتب تفسیری آمده است، شرایط نزول آیات را چنین بیان می‌کند:

۱. **آیه اول:** پیامبر(ص) به هنگام حرکت به سوی خیبر می‌خواست یکی از اصحاب را به جای خود در مدینه نصب کند. در این حال، خلیفه دوم شخص دیگری را پیشنهاد کرد. پس، آیه فوق نازل شد و دستور داد بر خدا و پیامبر(ص) پیشی مگیرید (قرطبی، ۱۳۶۴، ج ۱۶، ص ۳۰۱).
۲. **آیه دوم:** گروهی از طایفه بنی تمیم و اشراف آنها وارد مدینه شدند و هنگامی که داخل مسجد پیامبر(ص) شدند، صدا را بلند کردند و از پشت حجره‌هایی که منزلگاه پیامبر(ص) بود فریاد زدند: «یا محمد! اخرج الینا!» و می‌خواستند که با حضرت مفاخره کنند (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۹، ص ۱۹۴).
۳. **آیه ششم:** این آیه در رابطه با ولید بن عقبه نازل شده است که پیامبر(ص) او را برای جمع‌آوری زکات از قبیله بنی المصطلق اعزام داشت. آن قبیله با خوشحالی به استقبال او شتافتند، ولی از آنجا که میان آنها و ولید در جاهلیت خصومت شدیدی بود تصور کرد آنها به قصد کشتنش آمده‌اند. وی به حضور پیامبر(ص) بازگشت (بی‌آنکه تحقیقی در مورد این گمان کرده باشد) و پیامبر(ص) تصمیم به جنگ با آنها گرفت، که آیه نازل شد (همان، ص ۱۳۲).
۴. **آیه نهم و دهم:** میان دو قبیله اوس و خزرج (دو قبیله معروف مدینه) اختلافی افتاد، و همان سبب شد که گروهی از آن دو به جان هم بیفتند و با چوب و کفش یکدیگر را بزنند! (همان).
۵. **آیه یازدهم و دوازدهم:** گفته‌اند جمله «وَلَا يَغْتَبِ بَعْضُكُم بَعْضًا» درباره دو نفر از اصحاب پیامبر(ص) است که رفیقشان سلمان را غیبت کردند. در این ماجرا، پیامبر(ص) سلمان را سراغ اسامه بن زید که مسئول بیت‌المال بود فرستاد. اسامه گفت: الان چیزی ندارم، و گفتند: او بخل ورزیده و درباره سلمان گفتند: اگر او را به سمت چاه بفرستیم، آب آن فروکش خواهد کرد! (همان، ص ۱۳۵).
۶. **آیه چهاردهم و پانزدهم:** جمعی از طایفه «بنی‌اسد» در یکی از سال‌های قحطی وارد مدینه شدند، و به پیامبر(ص) گفتند: طوایف عرب آماده پیکار با تو هستند، ولی ما با خانواده نزد تو آمدیم و دست به جنگ نزدیم، و از این طریق می‌خواستند بر پیامبر(ص) منت بگذارند (شاذلی، ۱۴۱۲، ج ۶، ص ۳۳۴۹).
۷. **آیه شانزدهم تا هجدهم:** بعد از نزول آیات گذشته، گروهی از اعراب خدمت پیامبر(ص) آمدند و سوگند یاد کردند که در ادعای ایمان صادقند و ظاهر و باطن آنها یکی است. از این رو، نخستین آیه مورد بحث نازل شد و آیه نیاز به سوگند را نفی کرد (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۲۲، ص ۲۱۵).

همان طور که بیان شد، مطمئن‌ترین روش برای کشف غرض یک سوره، بررسی سیاق سوره و تکیه بر معنای منطوقی و مطابقی آن است. سیاق سوره حجرات، مملو از آیاتی است که حرکت جامعه ایمانی در ارتباط با

حاکمیت را مورد توجه قرار داده است. در روش پژوهش بیان شد که سیاق سوره را با استفاده از تحلیل مضمون، مورد بررسی و مذاقه قرار می‌دهیم تا غرض سوره، از رهرو هر دو روش منکشف گردد.

۳-۲. کاربست تحلیل مضمون

دریافت‌های محتوایی از متن، با استفاده از گام‌های سه گانه تحلیل مضمون - پایه، سازمان‌دهنده و فراگیر- انجام می‌گیرد. مضامین پایه، بیانگر عنصر مهم و محوری، و مبین نکات دلالتی متن آیه است که در جدول ذیل با شماره آیه مشخص می‌شود.

یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَرْفَعُوا أَصْوَاتَكُمْ صَوْتِ النَّبِيِّ وَلَا تَجْهَرُوا لَهُ بِالْقَوْلِ كَجَهْرِ بَعْضِكُمْ لِبَعْضٍ أَنْ تَحْبَطَ أَعْمَالُكُمْ وَأَنْتُمْ لَا تَشْعُرُونَ (۲)	یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَقْدُمُوا بَيْنَ يَدَيْ اللَّهِ وَرَسُولِهِ وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ (۱)	تقدم بر خدا و رسول
پیروی از جریان‌ها و گفتمان‌های خلاف جریان حاکمیت اسلامی	حرکت نکردن در راستای سیاست‌های حاکمیت	
یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنْ جَاءَكُمْ فَاسِقٌ بِنَبَأٍ فَتَبَيَّنُوا أَنْ تُصِيبُوا قَوْمًا بِجَهَالَةٍ فَتُصْحَبُوا عَلٰی مَا فَعَلْتُمْ نَادِمِينَ (۶)	وَأَعْلَمُوا أَنَّ فِيكُمْ رَسُولَ اللَّهِ لَوْ يُطِيعُكُمْ فِي كَثِيرٍ مِنَ الْأُمْرِ لَعَسْتَمْ وَ لَكِنَّ اللَّهَ حَبِيبٌ إِلَيْكُمْ الْإِيمَانِ وَ رَبُّنَّهٖ فِي قُلُوبِكُمْ وَ كَرَّةٌ إِلَيْكُمْ الْكُفْرِ وَ الْفُسُوقِ وَ الْعِصْيَانِ أُولَئِكَ هُمُ الرَّاشِدُونَ (۷) فَضَلَّ مِنْ اللَّهِ وَ نِعْمَةٌ وَ اللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ (۸)	وَلَوْ أَنَّهُمْ صَبَرُوا حَتَّى تَخْرُجَ إِلَيْهِمْ لَكَانَ خَيْرًا لَهُمْ وَ اللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ (۵)
اعتماد بر پایگاه‌های خبری کذب	آسیب مردم‌گرایی محض	عدم اعتماد بر حاکمیت و گمانه‌زنی‌های آسیب‌زا
وَ إِنْ طَائِفَتَانِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ اقْتُلُوا فَاصْلِحُوا بَيْنَهُمَا فَإِنْ بَغَتَ إِحْدَاهُمَا عَلَى الْأُخْرَى فَقَاتِلُوا الَّتِي تَبْغِي حَتَّى تَنفَىٰ إِلَىٰ أَمْرِ اللَّهِ فَإِنَّ فَاءَ تِ فَاصْلِحُوا بَيْنَهُمَا بِالْعَدْلِ وَ أَسْطُوا إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُتْسَطِينَ (۹) إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ فَاصْلِحُوا بَيْنَ أَخْوَيْكُمْ وَ اتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ (۱۰)		
تفرقه و اختلاف‌های مؤمنین		
یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اجْتَنِبُوا كَثِيرًا مِنَ الظَّنِّ إِنَّ بَعْضَ الظَّنِّ إِثْمٌ وَ لَا تَجَسَّسُوا وَ لَا يَغْتَبِ بَعْضُكُمْ بَعْضًا أَيُحِبُّ أَحَدُكُمْ أَنْ يَأْكُلَ لَحْمَ أَخِيهِ مَيْتًا فَكَرِهْتُمُوهُ وَ اتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ تَوَّابٌ رَحِيمٌ (۱۲)	یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا يَسْخَرُ قَوْمٌ مِنْ قَوْمٍ عَسَىٰ أَنْ يَكُونُوا خَيْرًا مِنْهُمْ وَ لَا نِسَاءٌ مِنْ نِسَاءٍ عَسَىٰ أَنْ يَكُنَّ خَيْرًا مِنْهُنَّ وَ لَا تَلْمِزُوا أَنْفُسَكُمْ وَ لَا تَنَابَرُوا بِاللِّقَابِ بِنِسِ الْأِسْمِ الْفُسُوقِ بَعْدَ الْإِيمَانِ وَ مَنْ لَمْ يَتُبْ فَأُولَئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ (۱۱)	مسخره کردن و دادن القاب زشت به یکدیگر
بدگمانی، تجسس، غیبت		
قَالَتِ الْأَعْرَابُ آمَنَّا قُلْ لَمْ تُؤْمِنُوا وَ لَكِنَّ قَوْلُوا اسْلَمْنَا وَ لَمَّا يَدْخُلِ الْإِيمَانُ فِي قُلُوبِكُمْ وَ إِنْ تُطِيعُوا اللَّهَ وَ رَسُولَهُ لَا يَأْكُلْ مِنْ أَعْمَالِكُمْ شَيْئًا إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ (۱۴)	إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ الَّذِينَ آمَنُوا بِاللَّهِ وَ رَسُولِهِ ثُمَّ لَمْ يَرْتَابُوا وَ جَاهَدُوا بِأَمْوَالِهِمْ وَ أَنْفُسِهِمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ أُولَئِكَ هُمُ الصَّادِقُونَ (۱۵)	خودبرترینی اقوام و قبایل مؤمنین
اطاعت‌پذیری مؤمنین از خدا و رسولش	شاخص جهاد و عمل‌گرایی در صدق ایمان	
يٰۤمُنُّونَ عَلَيْكَ أَنْ أَسْلَمْنَا قُلْ لَا تَمُنُّونَ عَلَيَّ إِسْلَامَكُمْ بَلِ اللَّهُ يَمُنُّ عَلَيْكُمْ أَنْ هَدَاكُمْ لِلْإِيمَانِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ (۱۷)	إِنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ غَيْبِ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ وَ اللَّهُ بَصِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ (۱۸)	قُلْ أَتَعْلَمُونَ اللَّهُ بِدِينِكُمْ وَ اللَّهُ يَعْلَمُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَ مَا فِي الْأَرْضِ وَ اللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ (۱۶)
بصیرت‌بینی خداوند		

نظارت دائمی خداوند	شاخص جهاد و عمل‌گرایی در صدق ایمان	نظارت دائمی خداوند/ خداوند، عالم به ظاهر و باطن
--------------------	---------------------------------------	---

در مرحله بعد، مضامین پایه با استفاده از ویژگی‌های ذیل، در بسته‌های معنایی بزرگ‌تر قرار می‌گیرند، که همان مضامین سازمان‌دهنده است:

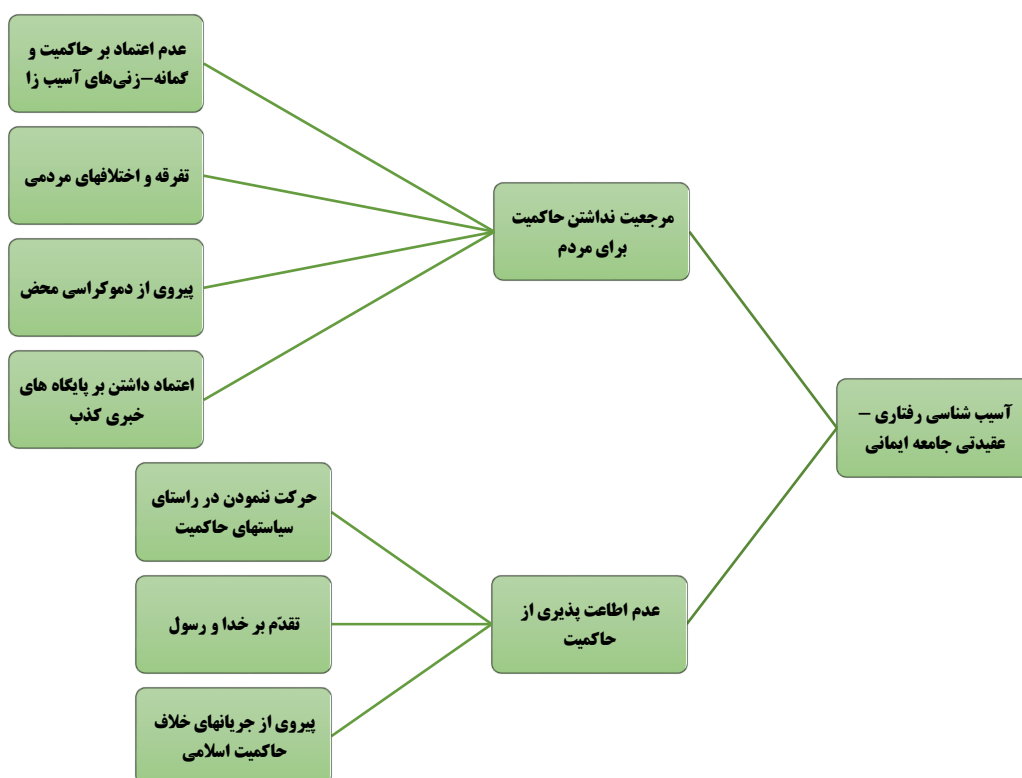
۱. بسامد و فراوانی کدهای پایه‌ای که عیناً بیانگر مفهومی مشترک در سوره هستند؛ برای نمونه: حرکت نکردن در راستای سیاست‌های حاکمیت.
۲. تکرار معنایی مفاهیم که از نظر اشتراک معنایی، در یک گروه معنایی قرار می‌گیرند؛ مانند تقدّم بر خدا و رسول و عدم تبعیت از حاکمیت و ... و قرار گرفتن در گروه معنایی «عدم اطاعت‌پذیری از حاکمیت».
۳. ارتباط معنایی میان مضامین پایه با همدیگر که سبب می‌شود در یک بسته معنایی واحد قرار بگیرند؛ برای نمونه: بدگمانی، تجسس، غیبت و ... و قرار گرفتن در بسته معنایی «مشکلات تربیتی مؤمنین».
۴. جهت کلی مضامین پایه‌ای که بیانگر وحدت موضوعی میان مضامین پراکنده است.

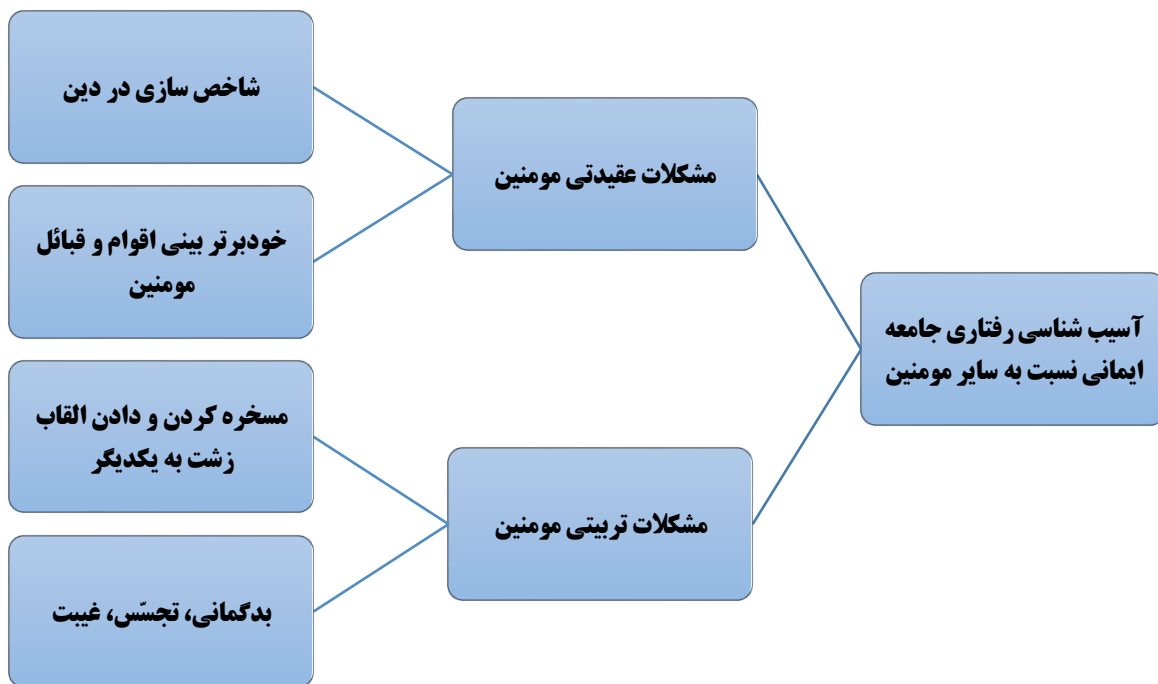
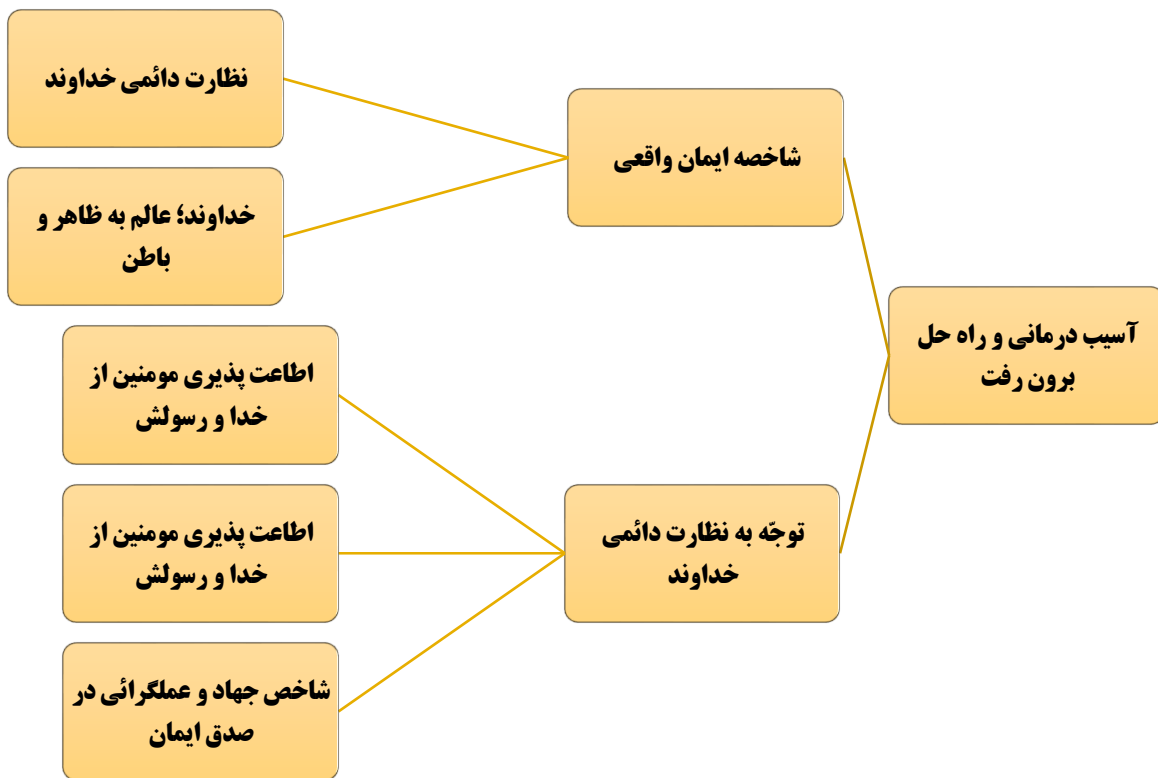
در آخرین گام تحلیل مضمون، با توجه به ویژگی‌های فوق، مضامین هم‌جهت و متقارب به لحاظ معنا، در مفهوم گسترده‌تر و بسته معنایی بزرگ‌تر قرار می‌گیرند که همان مضامین فراگیر به شمار می‌روند. با بررسی آیات سوره حجرات، شبکه مضامین زیر به دست آمده است:

غرض سوره	مضامین فراگیر	مضامین سازمان‌دهنده	مضامین پایه
آسیب‌شناسی رفتاری - عقیدتی جامعه ایمانی	آسیب‌شناسی رفتاری جامعه ایمانی نسبت به حاکمیت اسلامی	عدم اطاعت‌پذیری از حاکمیت	تقدّم بر خدا و رسول / آیه ۱
			پیروی از جریان‌ها و گفتمان‌های خلاف جریان حاکمیت اسلامی / آیه ۲
			حرکت نکردن در راستای سیاست‌های حاکمیت / آیات ۳ و ۴
		مرجعیت نداشتن حاکمیت برای مردم	عدم اعتماد بر حاکمیت و گمانه‌زنی‌های آسیب‌زا / آیه ۵
			اعتماد بر پایگاه‌های خبری کذب / آیه ۶
			آسیب مردم‌گرایی محض / آیه ۷ و ۸
	تفرقه و اختلاف‌های مؤمنین / آیه ۹ و ۱۰		
آسیب‌شناسی رفتاری جامعه ایمانی نسبت به سایر مؤمنین	مشکلات تربیتی مؤمنین	بدگمانی، تجسس، غیبت / آیه ۱۲	

		مسخره کردن و دادن القاب زشت به یکدیگر/ آیه ۱۱	
		خود برتر بینی اقوام و قبایل مؤمنین/ آیه ۱۳	
		شاخص سازی در دین/ آیه ۱۶	
	آسیب‌درمانی و راه‌حل برون‌رفت	شاخصه ایمان واقعی	اطاعت‌پذیری مؤمنین از خدا و رسولش/ آیه ۱۴
			شاخص جهاد و عمل‌گرایی در صدق ایمان/ آیه ۱۵ و ۱۷
		توجه به نظارت دائمی خداوند	نظارت دائمی خداوند/ آیه ۱۶ و ۱۸ خداوند، عالم به ظاهر و باطن/ آیه ۱۸

از مجموعه مؤلفه‌های کشف غرض سوره و همچنین تحلیل شبکه مضامین سوره حجرات، این نتیجه به دست می‌آید که این آیات، درصدد ترسیم رفتار مؤمنانه در مقابل دیگران و حاکمیت از منظر آسیب‌شناسی است. بنابراین می‌توان غرض محوری سوره را «آسیب‌شناسی رفتاری - عقیدتی جامعه ایمانی» دانست که این سوره به تبیین آسیب‌های عمده جامعه و راه‌حل برون‌رفت از آن می‌پردازد. در جدول شبکه مضامین، ۱۵ مضمون پایه، ۶ مضمون سازمان‌دهنده و ۳ مضمون فراگیر استخراج گردید. چرایی تبدیل مضامین پایه به سازمان‌دهنده، با تأمل در جدول شبکه مضامین، قابل درک و تصدیق است

۴. آسیب‌شناسی رفتاری جامعه ایمانی نسبت به حاکمیت اسلامی

این مضمون فراگیر، به آسیب‌شناسی رابطه مردم با حاکمیت و حضرت رسول(ص) می‌پردازد. مدینه، جایی است که شاهد قدرت حاکمیتی حضرت رسول(ص) و مسلمانان است و این امر، بعد از صلح حدیبیه و فتح مکه به اوج خود رسید. ولی باین حال خطراتی از درون، رسول خدا(ص) و حاکمیت ایشان را تهدید می‌کرد، و آن مسئله پیشی گرفتن از حاکمیت در عرصه‌های مختلف بود؛ لذا مضامین برآمده از آیات، برای شناساندن این آسیب نازل شد. یکی از مضامین سازمان‌دهنده که تحت این مضمون فراگیر قرار می‌گیرد، عدم اطاعت‌پذیری از حاکمیت است.

۴-۱. عدم اطاعت‌پذیری از حاکمیت

این مضمون سازمان‌دهنده، درای مضامین و عناصر مهمی است که به آنها اشاره می‌کنیم:

الف) پیشی گرفتن بر خدا و رسول: خدای متعال در آیه اول به صراحت نسبت به مؤمنین می‌فرماید «لا تقدّموا بین یدی الله و رسوله»، یعنی نهی از تقدّم بر خدا و رسول(ص). علامه طباطبایی در این باره بیان می‌کند: «اینکه این کلمه را هم به خدا نسبت داده و هم به رسول خدا(ص)، خود دلیل بر این است که منظور از آن، جلو زدن از چیزی است مشترک بین خدا و رسول(ص) و آن، مقام حکمرانی است که مختص است به خدای سبحان و - با اذنش - به رسول او. شاهد بر اینکه مراد از «بین یدی» حکم است، این می‌باشد که آیه شریفه را با جمله «یا ایّها الذین آمنوا» آغاز، و با جمله «وَ اتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ سَمِیعٌ عَلِیمٌ» ختم کرده، که از ظاهر آن برمی‌آید مراد از «بین یدی» آن مقامی است که ارتباط به مؤمنین متقی دارد، به کسانی ارتباط دارد که هم به خدا و رسولش ایمان دارند، و هم از آن دو پروا. و آن مقام، همان مقام حکم است که مؤمنین، احکام اعتقادی و عملی خود را از آن مقام می‌گیرند» (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱۸، ص ۳۰۵). بنابراین، پیشی گرفتن بر آنها در حکمرانی و اجرا، مورد نهی واقع شده است.

ب) پیروی از جریان‌های خلاف حاکمیت: مضمون دوم این سوره، مؤمنین را از «بالا بردن صدا در مقابل پیامبر» منع کرده است. شأن نزول‌هایی هم که به آنها اشاره شد، همین معنا را تأیید می‌کنند. ولی به عقیده نگارنده، آیه در مقام بیان یک حکم اجتماعی - نه فردی - است؛ به این معنا که تمام اجزای اجتماع باید حاکمیت دینی را در رأس هرم جامعه - در عرصه قانونگذاری و تصمیم‌سازی - ببینند، و سعی در تکمیل این مقصود داشته باشند؛ چراکه «بلند کردن صدا» دو عیب دارد: منظور و مراد شخص یا نهاد شنیده نمی‌شود و ترتیب اثر داده نمی‌شود، و ضمناً تقدّم بر آن پیش می‌آید. بنابراین، نهادها و سازمان‌های در طول حاکمیت تا

می‌توانند باید در خدمت اهداف، مقاصد و سیاست‌گذاری‌های حاکمیت باشند، و مواضع و خواسته‌های آن را تکمیل کنند.

ج) حرکت نکردن در راستای سیاست‌های حاکمیت: مضمون سوم، کسانی را که غضب صوت در مقابل رسول خدا(ص) دارند، امتحان‌شدگان به تقوا معرفی کرده است که در نهایت، مغفرت و اجر عظیم، نصیب آنها می‌شود. در مقابل، آیه چهارم این سوره، کسانی را که در این مسیر هستند، «بی عقل» توصیف می‌کند (همان، ص ۳۱۰).

۴-۲. مرجعیت نداشتن حاکمیت برای مردم: این مضمون سازمان‌دهنده، برآمده از مضامین پایه‌ای زیر است:

الف) عدم اعتماد بر حاکمیت و گمانه‌زنی‌های آسیب‌زا: یکی از مسائلی که مردم باید نسبت به حاکمیت رعایت کنند، اعتماد بر حاکمیت و پرهیز از گمانه‌زنی‌های آسیب‌زا است؛ چراکه رعایت نکردن آن، فواید و ثمرات سیاست‌های حاکمیت را تحت الشعاع خود قرار می‌دهد و نتیجه‌بخشی آن را به حداقل می‌رساند. برخی از مفسران، در تفسیر این مضمون فرمودند: «زیرا در شکیبایی و ترک شتاب برای آنان، پاداش و ثواب خواهد بود و نیز این کار، احترام به پیامبر خدا(ص) و رعایت اخلاق است» (مغنیه، ۱۴۲۴، ج ۷، ص ۱۰۸ و طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱۸، ص ۳۱۱). از نظر نگارنده، این تفسیر، نگاه حداقلی به آیه کریمه است؛ زیرا مقام رسالت و همچنین حاکمیت ایشان در مدینه، اقتضای تفسیر دیگری را دارد. آیه شریفه، صبر بر خروج رسول خدا(ص) را خیر مطلق دانسته است. در میان مفسرین، صاحب *محاسن التأویل* نگاهی نزدیک به نگارنده را بیان کرده است: «چه بسا شتابزدگی در خروج، غضب رسول خدا(ص) را به همراه داشته باشد، و این امر، فواید رؤیت و کلام ایشان را از بین می‌برد». به صورت کلان، تفسیر سیاسی-اجتماعی امروزی این مسئله، سوء ظن به حاکمیت و عدم اطمینان به اوست (قاسمی، ۱۴۱۸، ج ۸، ص ۵۱۹).

ب) اعتماد بر پایگاه‌های خبری کذب: این مضمون، امری بسیار راهبردی را در عرصه اجتماعی، مورد نظر قرار داده است، و اینکه پایگاه‌های خبری موثق تحت نظر حاکمیت، دستورات حاکمیتی را بیان کند؛ حال چه این اخبار، داخلی باشد و چه خارجی. بر این اساس، ضرورت دارد شفاف‌سازی لازم از سوی حاکمیت انجام گیرد و دروغ‌پراکنی افراد فاسق و رسانه‌های بیگانه و خارج از محور برنامه‌های حاکمیت مسدود شود. چراکه تباهی جوامع بر اساس گزارش‌های بررسی‌نشده، امری روشن در میان عقلا است، و عقلا معتقدند که رابطه بین مردم و حاکمیت با این اخبار برقرار می‌شود، که اگر این رابطه به درستی انجام نگیرد، اعتمادسازی مختل می‌شود، و بزرگ‌ترین سرمایه اجتماعی، یعنی اعتماد مردم نسبت به حاکمیت، دچار اختلال می‌گردد.

بنابراین، این آیه شریفه، بصیرت افزایی جامعه نسبت به گزارشات حاکمیتی را مورد نظر قرار داده است (مغنیه، ۱۴۲۴، ج ۷، ص ۱۰۹).

ج) آسیب مردم گرایی محض: این مضمون راهبردی، محور دلالت خود را تبیین آسیب «مردم گرایی محض» و «ضرورت وجود دین در عرصه زندگی» می داند؛ چرا که به حضور رسالتی پیامبر اکرم (ص) در بین مردم اشاره دارد، و بیان می کند که اگر رسول خدا (ص) در بیشتر امور مطیع شما باشد، و گوش به حرف شما باشد، ضرر خواهید کرد (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱۸، ص ۳۱۲). حضور رسالتی پیامبر اکرم (ص)، جنبه دیگری دارد و آن، وجود دین در میان نوع بشر است که سبک زندگی مردم را تنظیم کند. آیات قرآن کریم، به کرات در رابطه با ضرورت رهبری الهی و نشان دادن مسیر سعادت توسط پیامبر صحبت به میان آورده است که شاید مهم ترین آیه در این رابطه، آیه ۲۱۳ سوره بقره است. علامه در این باره می فرماید: «بَعَثَ اللَّهُ النَّبِيَّ مَبْشُرِينَ وَمُنْذِرِينَ، وَ أَنْزَلَ مَعَهُمُ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ لِيَحْكُمَ بَيْنَ النَّاسِ فِيمَا اخْتَلَفُوا فِيهِ»؛ به طوری که ملاحظه می کنید، بعثت انبیا را مقارن و توأم با بشارت و تهدید کرده، که همان فرستادن کتابی است مشتمل بر احکام و شرایعی که اختلافشان را از بین می برد (همان، ج ۲، ص ۱۲۰). بنابراین، یکی از آسیب هایی که جامعه ایمانی را تهدید می کند، دخالت های غیر تخصصی و سلیقه ای در امور پیامبر (ص) و نظام حاکمیتی ایشان است. ورود نظرهای غیر تخصصی، غیر علمی و سلیقه ای را می توان در سه عرصه سیاست گذاری کلان، و راهبردها و تصمیم گیری - های خرد مورد توجه قرار داد، و به عنوان آسیب از آن بحث کرد.

ج) تفرقه و اختلاف های مردمی: این مضمون، محور بیانات خود را اصلاح بین مؤمنین قرار داده است. امروزه پیشرفته شدن روابط در سطوح مختلف اجتماعی ایجاب می کند که نهادی را برای ساماندهی روابط بین مردمی، اعم از روابط بین دو شهر همسایه، یا روستای همسایه و ... ایجاد کنیم تا روابط از هرگونه اختلاف قومی، نژادی و فرهنگی مصون بماند و به انحراف کشیده نشود. البته گاهی اوقات پیش می آید که درجه انحرافات مؤمنین، به سطوح حاکمیتی می رسد، و با حاکمیت یا نهاد زیر نظر حاکمیت دچار تعارض می شوند، که در فقه از این گروه به «بغات» یاد می شود. با اثبات ولایت فقیه، دایره خروج بغات بر امام معصوم، به ولی فقیه و حاکمیت اسلامی نیز تعدی می کند. از این رو بغات کسانی هستند که از داخل نظام و بلاد اسلامی علیه نظام آشوب می کنند که خود بر دو نوع هستند: برخی از اینان تحت قبضه نظام هستند، که برخورد حاکمیت با آنها متناسب با جرمشان است، مانند تعدی درویشان در سال های اخیر و ... ولی برخی دیگر، تحت سلطه نظام نیستند، بلکه از پشتیبانی خارجی بهره می برند؛ به این نحو که امکانات و ادوات جنگی به آنها داده می شود، که طبق دستور صریح قرآن کریم با آنها مقابله می شود (جمعی از پژوهشگران، ۱۴۲۳، ج ۲۱، ص ۴۰).

۵. آسیب‌شناسی رفتاری جامعه ایمانی نسبت به سایر مؤمنین

یکی از مضامینی که سوره حجرات به آن پرداخته است، موشکافی رابطه بین مؤمنین و ساماندهی اجتماعی آنها است. این مسئله، در شناسایی دو آسیب نمود دارد:

۵-۱. مشکلات تربیتی مؤمنین: این مضمون سازمان‌دهنده، از بطن عناصر زیر به دست آمده است:

الف) بدگمانی، تجسس، غیبت: آسیب دیگری که در لایه‌های میانی جامعه، جامعه ایمانی را مورد تهدید قرار می‌دهد، رفتارهای ناپسندی است که مؤمنین در مقابل یکدیگر انجام می‌دهند. قرآن کریم، به صراحت، سه رفتار زشت بدگمانی، تجسس و غیبت را تذکر می‌دهد که از احکام اخلاقی اسلام به شمار می‌رود. مراد از «اجتناب از ظن»، اجتناب از خود ظن نیست؛ زیرا ظن، نوعی ادراک نفسانی است، و چاره‌ای از آن نیست و نهی از آن صحیح نیست؛ لذا مقدمات آن می‌تواند مورد نهی قرار بگیرد (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱۸، ص ۴۸۳). همچنین در عبارت «وَلَا تَجَسَّسُوا»، کلمه «تجسس» به معنای پیگیری و تفحص از امور مردم است؛ اموری که مردم عنایت دارند پنهان بماند و تو آنها را پیگیری می‌کنی تا خبردار شوی (همان، ص ۴۸۴). مجمع البیان غیبت را این گونه معنا کرده است: در غیاب کسی عیبی از او بگویی که حکمت و جدان بیدار، تو را از آن نهی کند (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۹، ص ۱۳۷).

ب) مسخره کردن و دادن القاب زشت به یکدیگر: از آسیب‌هایی است که درجه اهمیت آن را در نزول استقلالی آیه می‌بینیم. آسیب‌زنی این مسئله در سطوح فردی، اجتماعی و شخصیت‌های مختلف و ... قابل رؤیت است (شاذلی، ۱۴۲۵، ج ۶، ص ۳۳۴۴).

۵-۲. مشکلات عقیدتی مؤمنین الف) خودبرتربینی اقوام و قبایل مؤمنین: قرآن به همگان هشدار می‌دهد که از این عمل زشت پرهیزند؛ چراکه سرچشمه استهزاء و سخریه، همان حس خودبرتربینی و کبر و غرور است که عامل بسیاری از جنگ‌های خونین در طول تاریخ بوده است. این «خودبرتربینی» غالباً از ارزش‌های ظاهری و مادی سرچشمه می‌گیرد؛ مانند اینکه فلان شخص، چون خود را از دیگری ثروتمندتر، زیباتر یا از قبیله‌ای سرشناس‌تر می‌شمرد، و احیاناً این پندار که از نظر علم و عبادت و معنویات، از فلان جمعیت برتر است، او را وادار به سخریه می‌کند؛ درحالی که معیار ارزش در پیشگاه خداوند، تقوا است (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۲۲، ص ۱۷۹).

ب) شاخص‌سازی در دین: این مضمون، مستفاد از جوابی است که خدای متعال به کسانی که ادعای ایمان داشتند بیان کرده است: «قُلْ أَتَعَلَّمُونَ اللَّهَ بَدِينِكُمْ». در واقع، دینی که اعراب در نظر گرفته‌اند، دینی حداقلی

بوده است؛ به این معنا که اسلام را برای تسلیم در مقابل خداوند کافی می دانستند. این شاخص سازی، به صورت کلان می تواند بدعت های شرعی را نیز دربرگیرد؛ یعنی چیزی را در دین وارد کنند که جزو دین نیست.

۶. آسیب درمانی و راه حل برون رفت مضامین سوره حجرات، پس از آسیب شناسی، راه حل برون رفت از مشکلات را در دو محور و مضمون سازمان دهنده بیان می کند؛ به نحوی که با در نظر گرفتن و عمل کردن به مضامین آن، از حصار این آسیب ها خارج می شویم:

۱-۶. شاخصه ایمان واقعی: سوره حجرات، مؤلفه هایی را برای تبیین «حقیقت ایمان» بیان می کند که در مضامین زیر قابل دسترسی است:

الف) اطاعت پذیری مؤمنین از خدا و رسولش: در آیه «وَإِنْ تُطِيعُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ لَا يَلِتْكُمْ مِنْ أَعْمَالِكُمْ شَيْئًا»، کلمه «یلتکم» از ماده «لیت» اشتقاق یافته که به معنای نقص و چیزی است که از مفعول فعل کم کرده باشد (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ص ۷۴۹). همچنین مراد از اطاعت، اطاعت خالص و واقعی است؛ به طوری که باطن انسان با ظاهرش مطابقت داشته باشد، نه اینکه همچون منافقان، تقلید اطاعت کاران واقعی را در آورد؛ در حالی که اطاعت خدا، استجابت دعوت اوست در هر چه که بدان دعوت می کند، چه اعتقاد و چه عمل. اطاعت رسول خدا(ص) نیز تصدیق رسالت او و پیروی از ایشان است در آنچه که بدان امر می کند؛ او امری که مربوط به ولایت او در امور امت است (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱۸، ص ۳۲۹). خدای متعال برای سعادت جامعه اسلامی، رئیسی ترین و کلیدی ترین معیار برون رفت از مشکلات و آسیب ها را پیشی نگرفتن بر اولیای امر و حاکمیت دینی مشروع قرار می دهد.

ب) شاخص جهاد و عمل گرایی در صدق ایمان: در این مضمون، به صراحت بین ادعا و عمل تفکیک شده و ویژگی انحصاری مؤمنین را «عدم تردید و دو دلی» و «جهاد به مال و جان» معرفی کرده است. هنگامی که شخص، شیرینی ایمان را بچشد و به آن اطمینان پیدا کند و بر آن ثابت و ماندگار بماند، قطعاً برای پیاده کردن آن در واقعیت زندگی از پای نمی نشیند. او نمی تواند بین صورت ایمانی موجود در آینه قلب خود، و صورت ایمانی موجود در جهان بیرون جدایی و تفرقه بیند؛ لذا حرکت خود را با جهاد با مال و جان شروع می کند تا آن را در جهان خارجی نشان دهد (شاذلی، ۱۴۲۵، ج ۶، ص ۳۳۴۹ و طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱۸، ص ۳۲۸).

۲-۶. توجه به نظارت دائمی خداوند الف) نظارت دائمی خداوند: در «والله بكل شیء علیم»، خداوند پس از رد ادعای اعراب و تثبیت حق، توجه می دهد که رفتار و پندار مؤمنین و مدعیان، تحت رصد دائمی است. این رصد، هم «بکل شیء» است، و هم از جانب کسی است که علم ازل و ابد برای او به تثبیت رسیده و «علیم»

است. این نظارت دائمی، با تعابیر مختلف، به ثبات رسیده است: یکی از حیث استفهام تویخی «أَتَعْلَمُونَ اللَّهَ بِدِينِكُمْ» است، و آن یکی، جمله «وَاللَّهُ يَعْلَمُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ» است و دیگری «بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ» است، و آیه پایانی حجرات که می‌فرماید: «إِنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ غَيْبَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاللَّهُ بَصِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ» که به بیان علامه: «إِنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ غَيْبَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاللَّهُ بَصِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ» (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱۸، ص ۳۳۱).

ب) **خداوند، عالم به ظاهر و باطن:** فرد یا جامعه‌ای که این مضمون را سرلوحه عملکرد خود قرار دهد، به دنبال توجیه و فرافکنی و ... نمی‌رود؛ چراکه ذات مقدس او عین علم است، و علمش عین ذات اوست و به همین دلیل، علمش ازلی و ابدی است. ذات پاکش همه جا حضور دارد، و از رگ گردن به شما نزدیک تر، و میان انسان و قلبش حائل می‌شود. با این حال، نیازی به ادعای شما نیست. او راستگویان را از مدعیان کاذب به خوبی می‌شناسد و از اعماق جانیشان باخبر است؛ حتی درجات شدت و ضعف ایمان آنها را که گاه از خودشان نیز پوشیده است، نزد او روشن است (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ج ۲۲، ص ۲۱۶).

نتیجه گیری

تفسیر ساختاری-مضمونی، یکی از روش‌های نوین در تفسیر قرآن کریم است و این مقاله با این روش، سوره حجرات را مورد بررسی قرار داده است. بر این اساس، در ابتدا با روش تفسیر ساختاری، غرض سوره کشف شد و در پایان، ارتباط مضامین اخلاق سیاسی سوره با غرض سوره بیان گردید.

تفسیر ساختاری، مهم‌ترین پیش‌فرض خود را «وحدت غرض سوره‌های قرآنی» می‌داند و با مؤلفه‌های هفت‌گانه خود، به دنبال کشف غرض سوره است؛ از این رو، بر روی متن، تمرکز کمی دارد. لذا نگارنده با اضافه کردن روش تحلیل مضمون، کاستی این روش را برطرف کرد تا مقاله بر روی متن و دلالت‌های آن، تمرکز بیشتری داشته باشد.

در فرایند کشف غرض و کاربست عناصر آن، غرض محوری «آسیب‌شناسی رفتاری - عقیدتی جامعه ایمانی» به دست آمد. در مرحله سیاق تفسیر ساختاری نیز ۱۵ مضمون پایه استخراج شد که در سایه مضامین سازمان‌دهنده قرار گرفتند. این مضامین، ذیل مضامین فراگیر واقع شدند که همان غرض در سوره حجرات است. در ادامه، داده‌های به دست آمده از تلفیق این دو روش، در سه بخش: آسیب‌شناسی رفتاری جامعه ایمانی

نسبت به حاکمیت اسلامی، آسیب‌شناسی رفتاری جامعه ایمانی نسبت به سایر مؤمنین و راه‌حل برون‌رفت از آسیب‌ها ارائه شد و در پایان، معالجه آسیب‌ها از نگاه آیات، به تفصیل بیان گردید

فهرست منابع

* قرآن کریم

۱. ابن عاشور، محمد بن طاهر (۱۴۲۰). التحرير و التنوير، بيروت: مؤسسة التاريخ.
۲. ابن بابويه، محمد بن علی (۱۴۰۶). ثواب الاعمال و عقاب الاعمال؛ قم: دار الشریف الرضی.
۳. بهجت پور، عبدالکریم؛ **شناخت نامه تنزیلی سوره های قرآن کریم**؛ قم: تمهید، ۱۳۹۴ ش.
۴. بستانی، محمود؛ **التفسیر البنائی للقران الکریم**؛ مشهد: مجتمع البحوث الاسلامیه، ۱۴۲۲ ق. بهروزی لک، غلامرضا؛ «کشف دلالت های اجتماعی سیاسی سوره نمل با روش تحلیل محتوای کیفی»؛ **پژوهش های قرآنی**، دوره ۲۴، شماره ۱، ص ۵-۳۰، ۱۳۹۸ ش.
۵. جمعی از پژوهشگران؛ **موسوعه فقه اسلامی**؛ قم: موسسه دائره المعارف فقه اسلامی، ۱۴۲۳ ق.
۶. جوادی آملی، عبدالله؛ **درس تفسیر سوره حجرات**؛ جلد سوم، ۱۳۹۵ ش:
<http://javadi.esra.ir>
۷. حوی، سعید؛ **الاساس فی التفسیر**؛ مصر: دار السلام، ۱۴۲۴ ق.
۸. خامه گر، محمد؛ «نگرش جامع گرایانه به سوره های قرآن»؛ **پژوهش های قرآنی**، دوره ۱۴، شماره ۵۶، ص ۱۹-۵۱، ۱۳۸۷ ش.
۹. شاذلی، سید بن قطب؛ **فی ظلال القرآن**؛ بیروت: دار الشروق، ۱۴۲۵ ق.
۱۰. شیخزاده، محمد؛ «تحلیل مضمون و شبکه مضامین»؛ **اندیشه مدیریت راهبردی**، دوره ۵، شماره ۲، ص ۱۵۱-۱۹۸، ۱۳۹۰ ش.
۱۱. راغب اصفهانی، حسین بن محمد؛ **مفردات الفاظ قرآن**؛ بیروت: دار القلم، ۱۴۱۲ ق.
۱۲. طبرسی، فضل بن حسن؛ **مجمع البیان فی تفسیر القرآن**؛ تهران: انتشارات ناصر خسرو، ۱۳۷۲ ش.
۱۳. طباطبایی، محمد حسین؛ **المیزان فی تفسیر القرآن**، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۱۷ ق.
۱۴. طاوسی، مریم؛ «کاربست نظریه انسجام متن در سوره مبارکه حجرات»؛ **مطالعات سبک شناختی قرآن کریم**، دوره ۵، ش ۹، ۱۴۰۰ ش.
۱۵. عالم، عبدالرحمن؛ **بنیادهای علم سیاست**؛ تهران: نی، ۱۳۸۵ ش.

۱۶. عابدینی، روح‌الله؛ بهشتی، سعید و رشیدی، شیرین؛ «تربیت سیاسی از منظر قرآن کریم با رویکرد تدبیر سوره‌ای»؛ **علوم تربیتی از دیدگاه اسلام**، دوره ۸، ش ۱۴، ص ۲۲۳-۲۴۲، ۱۳۹۹ش،
SID. <https://sid.ir/paper/364591/fa>.
۱۷. قرطبی، محمد بن احمد؛ **الجامع لاحکام القرآن**؛ تهران: انتشارات ناصر خسرو، ۱۳۶۴ش.
۱۸. قاسمی، جلال‌الدین؛ **محاسن التأویل**؛ بیروت: دار الکتب العلمیه، ۱۴۱۸ق.
۱۹. کوراوند، علی اصغر؛ «آسیب‌شناسی جامعه نبوی از منظر سوره حجرات»؛ **مطالعات قرآن و علوم**، سال پنجم، پاییز و زمستان. ش ۱۰، ص ۱۵۱-۱۷۲، ۱۴۰۰ش.
۲۰. معرفت، محمدهادی؛ **آموزش علوم قرآنی**؛ قم: التمهید، ۱۳۷۱ش.
۲۱. مکارم شیرازی، ناصر؛ **تفسیر نمونه**؛ تهران: دار الکتب الإسلامیه، ۱۳۷۴ش.
۲۲. مغنیه، محمدجواد؛ **تفسیر الکاشف**؛ قم: دار الکتب الاسلامیه، ۱۴۲۴ق.
۲۳. مهاجرنیا، محسن؛ «امکان تأسیس اخلاق مدنی بر مبنای اخلاق سیاسی نراقی»؛ **مجموعه مقالات همایش فاضلین نراقیین**، قم، ۱۳۸۱ش.
۲۴. نراقی، ملا احمد؛ **معراج السعاده**؛ تهران: کتاب‌فروشی اسلامیه، ۱۳۸۰ق.
۲۵. Braun, V. & Clarke, V. (2006), "Using thematic analysis in psychology", *Qualitative Research in Psychology*, Vol. 3, No. 2, Pp. 77-101.